

SETKÁNÍ BOHEMISTŮ CIKHÁJ 2006

SBORNÍK

© Vydala společnost Tribun EU
Gorkého 41, 602 00 Brno
2008

Klitika: fonetické vs. systémové hledisko

Jan Křivan

Následující příspěvek se bude snažit najít odpověď na jednoduchou otázku, co všechno může být české *klitikon*, tedy jaké výrazy lze v češtině označit za příklonku nebo předklonku.

Vymezení pojmu klitikon však jednoduché není, každý popis totiž musí zohlednit fonetické i morfosyntaktické charakteristiky; akcentem některých dílčích rysů pak vznikají rozdíly. Dosavadní česká pojetí příklonek a předklonek mě neuspokojila, rozhodl jsem se proto některé přístupy zmapovat a na jejich základě z nového uceleného pohledu představit systém českých klitik.

Klitika v české jazykovědě

V českých mluvnicích se obvykle pracuje pouze s termíny příklonka a předklonka. Většinou jsou definovány ve fonetické části. V syntaktické části jsou pak rozebrány příklonky z hlediska svého chování ve větě. Opačným způsobem se většinou nepostupuje.

První skupina zastupuje tradiční bohemistický přístup. Pracuje se zde s trvalou bezpřízvučností určitých příklonných výrazů.

Havránek a **Jedlička** v České mluvnici (ČM) uvádějí: »příklonky jsou slova, která nikdy nemívají (sic!) přízvuk – jedná se zejména o krátké tvary zájmen, jednoslabičné tvary pomocného slovesa *být*, zvrtná *se*, *si*.« Slova, která se mohou příklánět za určitých podmínek (dlouhé tvary osobních zájmen, ukazovací zájmeno *to*), nazývají příklonnými slovy. Předklonky mohou být i víceslabičné. Podobně vymezují příklonky i **Hlavsa** a **Dokulil** v Češtině – řeči a jazyku (ČRJ); podle nich »Některá slova jsou trvale nepřízvučná.«

Tento přístup je v pozmeněné podobě uváděn například **Krčmovou** v Příruční mluvnici češtiny (PMČ), jedná se zejména o terminologické zpřesnění: rozlišuje mezi *stálými příklonkami* (vymezuje je podobně jako Havránek s Jedličkou příklonky), *nestálými příklonkami* (neplnovýznamovými slovy, která za určitých podmínek ztrácejí přízvuk) a *předklonkami* (včetně víceslabičných).

Pro akademickou **Mluvnici češtiny** (MČ) je pak příznačná nejednotnost výkladu. Fonetická část (MČ1) dvojím způsobem interpretuje termín příklonná slova. Syntaktická část (MČ3) pak jako jediná pracuje s termínem nestálá příklonka. Více viz tab. 1.

Výše uvedené přístupy mají nevýhodu, že příklonky vymezují na základě fonetických charakteristik (navíc nedůsledně) a teprve potom jim přiřazují syntaktické chování.

Na nedůsledné fonetické vymezení klitik poukazuje **Palková** ve Fonetice a fonologii češtiny (FaF). Podle ní může být z čistě fonetického hlediska každá monosylaba (i plnovýznamová) v češtině realizována bezpřízvučně. Navrhuje tedy, aby tradiční pojem příklonky byl používán pro slova, která přízvuk nemívají. Palková dále píše: »Přesněji je možno vymezit skupinu slov nejméně samostatných. Jsou to slova, pro něž obtížně hledáme kontexty, v nichž by mohla tvořit samostatný přízvukový takt. Směrodatné je postavení v susedství víceslabičných slov, zejména na konci a na začátku vyšší intonační jednotky. Do této skupiny patří jednoslabičné předložky a spojky, krátké tvary osobních a zvrtných zájmen a tvary slovesa *býti* ve funkci pomocného slovesa.«

Formulaci, která vymezuje příklonky pouze z fonetického hlediska, nalezneme i v Akademickém slovníku cizích slov. Pokud jde o Encyklopedický slovník češtiny, samostatné heslo příklonka či klitikon zde nenajdeme. Pojednání o příklonkách je zde od Palkové pod heslem „přízvukový takt“ a odpovídá jejímu návrhu v FaF.

Různost v české terminologii klitik uvádím v následující tabulce.

Tab. 1 Terminologie klitik v některých českých popisech

ČM	příklonka	slovo příklonné	předklonka	-	---
PMČ	příklonka stálá	příklonka nestálá	předklonka	-	---
MČ1: 154	stálá příklonka	MČ3: 601, nestálá p.	předklonka	*	---
	slovo příklonné (~ příklonka)				
MČ1: 74	příklonka	---	---		---
	slovo příklonné				
FaF	slova nejméně samostatná				
<i>příkl.</i>	<i>se, mi, ti</i>	<i>je, to, jí</i>	<i>a</i>	<i>že</i>	<i>do</i>

* „slova, která se někdy připojují k slovům přízvučným (nejčastěji jako předklonky), jinak se spojují s jinými nepřízvučnými slovy a tvoří s nimi přízvukové celky; první slovo této skupiny dostává přízvuk, celá skupina má pak platnost rytmické jednotky.“

Další přístupy ke klitikám

Odlišný přístup se volí v jazykovědě zahraniční, zejména v typologicky orientované literatuře a v deskriptivních gramatikách různých jazyků. Tato pojetí (Esvan 2000, Halpern 2005, SIL International 2004) sice počítají s nepřízvučností klitika, ale mnohem větší váhu zaujímají systémové – morfosyntaktické charakteristiky.

Např. **Zwicky** nebo **Halpern** rozlišují několik typů klitik na základě jejich chování ve větě (*simple clitics*, *special clitics* [*verbal*, *second-position*, *other*], *bound words*).

Klasifikace jednak podle Zwickyho (Holmer 2006), jednak podle Halperna (2005):

1. *simple clitics* (*jednoduchá klitika*) jsou nepřízvučná slova, redukováná při rychlé řeči. V klauzi obsazují stejnou pozici jako plná slova [např. anglické redukované formy *'l 've, n 't* apod.].

2. *special clitics* (*zvláštní klitika*) jsou zvláštní formy, alomorrické k formám plným; mají zvláštní pravidla pro umístování v klauzi [např. španělské *me*, patří sem i krátké tvary českých osobních zájmen, alomorrické k tvarům dlouhým]. Není jasné, zda vždy musejí existovat alomorrické formy.

Halpern uvádí podtypy zvláštních klitik:

a. *verbal clitics* (*slovní, či spíše slovesná klitika*): syntakticky i pozičně se typicky připojují ke slovesu [např. ve francouzštině]

b. *second-position clitics*: klitika, která se neváží k určitému slovu ve větě, ale řadí se za první přízvučný celek věty (podle tzv. Wackernagelova zákona se nazývají také Wackernagelova klitika, o těchto klitikách v češtině viz dále).

c. *other special clitics* (do této skupiny se řadí klitika z různých jazyků, která se chovají jiným, zvláštním způsobem).

3. *bound words* (*vázaná slova*): tuto kategorii vymezuje Zwicky; Halpern by je pravděpodobně zařadil mezi *simple clitics*. Jedná se o nepřízvučná slova, která vyžadují hostitelské slovo; nemají plnou variantu [např. srbské *li*; patřilo by sem i české podmínkové - *li*]

Na základě jednoduché definice a typických rysů vymezuje klitika **SIL International (2004)**:

Klitikon definuje jako morfém, který má syntaktickou charakteristiku slova, ale vykazuje fonologickou svázanost s jiným slovem.

Rysy klitika jsou následující:

- fonologicky svázané (s jiným slovem), ale syntakticky volné (má charakteristiky slova)
- funguje na úrovni fráze nebo klauze
- do promluvy nemůže být integrováno bez svázání s jiným slovem
- často má spíše gramatický než lexikální význam
- náleží do uzavřené třídy slov, jako jsou zájmena, předložky, pomocná slovesa a spojky
- připojuje se obvykle na hranicích slov (vně afixů)
- připojuje se často k několika slovním kategoriím slov (jako jsou substantiva, předložky, slovesa, příslovce)
- fonologicky nepřízvučné

Vymezení českých klitik

Pro vymezení klitik v češtině jsem se rozhodl vyjít z přístupu Zwickyho a Halperna s tím, že využiji typických rysů podle SIL International a zároveň terminologii propojím s bohemistickou tradicí. Uvědomil jsem si, že klitika v češtině nelze vymezit jako ostře ohraničenou kategorii. Naopak se ukazuje, že je vhodné vyjít z určitých prototypických vlastností, na jejich základě umístit některá klitika do centra „klitičnosti“ („příklonnosti“) a další umístit směrem k neklitické periférii.

Musím také rezignovat na přiřazování klitičnosti slovním tvarům nebo lexémům bez ohledu na kontext. Jistá slova sice mají předpoklady stát se klitiky, ale jen za určitých fonetických a syntaktických poměrů ve větě: v „klitickém kontextu“. Slovní tvar se v tomto kontextu buď vyskytuje vždy (tradičně tzv. *stálá příklonka*) nebo jen někdy (tzv. *nestálá příklonka*). Určováním klitického kontextu se budu zabývat dále.

Termín *nestálá příklonka* není vhodný; umožňuje totiž označovat příklonkou slovní tvar i v nepříklonné pozici. Pro účely této práce budu nestálé příklonky raději označovat jako *příklonky kontextové* (slovní tvary s vymezením klitického kontextu). U předklonek je situace trochu odlišná (viz dále). S termínem stálosti se u nich nepracuje.

Při určování klitičnosti slovního tvaru vycházím nejprve z předpokladu jednoslabičnosti slova a jeho potenciální nepřízvučnosti; následně zjišťuji, jak je toto slovo syntakticky zakotveno ve větě. Testuji, zda se slovo nachází na druhé, tzv. *Wackernagelově pozici*. Pokud tomu tak není, zjišťuji, zda je svázáno s jinou větnou pozicí nebo se slovem.

Pro konečné rozhodnutí o klitičnosti je pro Wackernagelovu pozici základní hledisko syntaktické, v některých případech může být v protikladu k jednoslabičnosti nebo bezpřízvučnosti výrazu, většinou je však s těmito předpoklady ve shodě. Pro určení klitika v jiné pozici je nejdůležitější jeho potenciální bezpřízvučnost.

Prototypický klitický kontext: Wackernagelova pozice

Wackernagelova pozice je typická pro postavení českých příklonek. Jedná se o pozici za prvním přízvučným celkem věty. Např. *Po dlouhém dni se slunce skrylo v mracích.*

V češtině se na této pozici objevují stálé příklonky – zvrtná reflexiva *se, si*, krátké tvary osobních zájmen, některé tvary pomocného slovesa *být*, kontextově pak i ukazovací zájmeno

to, dlouhé tvary osobních zájmen, ale i krátká příslovce. U stálých příklonek je určení klitičnosti jednoduché; nejednoznačné je však posouzení monosylab, které obsazují i jiné pozice. Navíc se na druhé pozici shodou okolností může objevit bez přízvuku i jednoslabičné plnovýznamové slovo. Jak potom určit, jestli není klitikem?

Při posuzování, zda je výraz kontextovou příklonkou, testuji jeho chování ve větě: jednak jeho kombinovatelnost s jinými příklonkami/monosylabami na druhé pozici, jednak jeho možnost substituce přízvukným slovem. Pokud se může pořadí slov měnit, nebo pokud je možné kandidáta na příklonku zaměnit za přízvukné slovo beze změny slovosledu, začínám o klitičnosti výrazu pochybovat. Např. podle *Řeklo se jim to. ~ Řeklo se to kolegům.* × **Řeklo se kolegům to.* určím *jim* jako příklonku. Oproti tomu předložkový výraz „s ním“ není na druhé pozici pevně zakotven, obvykle se řadí až na konec druhé pozice (na rozdíl od jiných dlouhých tvarů) a s některými monosylabami na druhé pozici (*však*) se může prohodit. Viz (*'Přišla s ním) domů.* Výraz se chová velmi podobně jako plnovýznamové „s Petrem“.

Naopak bezpředložkové „*jim*“ se jeví spíše jako příklonka. *Petr vedoucím být nechtěl, stal se jim tak nedobrovolně.* × ** ...stal se vedoucím tak nedobrovolně.*

Nejasná je situace u časových a místních příslovčí, která se hromadí za jednoznačnými klitiky. Hranice mezi klitičností a neklitičností je velmi rozostřená. Nejjednodušší se zdá řadit sem pouze místní deiktická příslovce (*tam, sem*).

Zvláštním případem jsou dvojslabičné výrazy *bychom* a *byste*. Zařazuji je ke stálým příklonkám kvůli jejich zcela pravidelnému výskytu na druhé pozici a jejich pravidelné bezpřízvuknosti. Žádné jiné dvojslabičné výrazy takovou pravidelnost nevykazují. Vedle toho je příklonkou i neslabičné *s* stažené ze *jsi* ve větách typu *Přišelš domů.* Jeho výskyt je také pravidelný na druhé pozici.

Na základě testů příklonnosti klitik na druhé pozici jsem sestavil horní část grafu 1.

Poznámky k Wackernagelově pozici

Wackernagelova pozice se v češtině neprojevuje jen na rovině věty, ale i na rovině klauze v širším slova smyslu – v polovětných konstrukcích. Příklonky *se* a *mu* se v následujících příkladech zdají být pevně vázány na verbální adjektivum nebo infinitiv a zdánlivě je možné považovat je za klitika vázaná na slovo: *Zakázal mi říct ti cokoliv. Musel poslouchat hádající se rodiče.* Po rozvíjení těchto konstrukcí nebo po změně slovosledu se ale tyto příklonky rytmicky drží za prvním přízvukným slovem konstrukce. Srov. *Zakázal mi cokoliv ti říct. Musel poslouchat často se hádající rodiče.* Tím tedy odmítám potřebu tyto případy definovat jako „slovní klitika“.

Podobně se nejvíce účelné odlišovat „slovesná klitika“ od Wackernagelových ve větách typu *Po dlouhém dni slunce skrylo se v mracích.* Spíše se zdá, že Wackernagelova pozice je v češtině základním klitickým kontextem, ale v určitých případech je porušena: Posouvá se směrem doprava s ohledem na záměr mluvčího změnit rytmické a/nebo aktuální členění. Srov. následující hypotetické příklady: *Ani za tolik práce přes čas mi Petr nedal najevo svůj vděk.* → *Ani za tolik práce přes čas nedal mi Petr najevo svůj vděk.* nebo *Ani za tolik práce přes čas svůj vděk mi Petr nedal najevo.* nebo *...svůj vděk mi nedal Petr najevo.*

Klitikon se může posunout i výrazněji: *Ani za tolik práce přes čas svůj vděk nedal mi Petr najevo.* Další posouvání sice zní neobvykle (básnicky), ale neoznačil bych ho jako negramatické: *Ani za tolik práce přes čas svůj vděk Petr mi nedal najevo. / ...svůj vděk Petr nedal mi najevo.* Dále *...svůj vděk Petr najevo mi nedal. ...svůj vděk Petr najevo nedal mi.* Jistou hranicí gramatičnosti je pouze postavení příklonky na prvním místě napravo od slovesa. Posouvání dále již není možné. **...svůj vděk nedal Petr mi najevo.*

Zdá se také, že Wackernagelova pozice se posouvá celá najednou: *?Po dlouhém dni by skrylo se mi slunce v mracích. Po dlouhém dni skrylo by se mi slunce v mracích.* Pokud

bychom uznali větu s „?“ , znamenalo by to, že druhá pozice může být roztržena a že tedy má v tomto případě smysl uvažovat o kategorii slovesných klitik.

Speciálním typem příklonek jsou přeci jen reflexiva *se, si* v určitém typu konstrukcí: při navázání na deverbativní substantivum derivované ze slovesného tvaru s příklonkou. V konstrukcích typu *vynoření se, obětování se* nelze *se* substituovat ani jinou Wackernagelovou příklonkou. Tyto příklonky *se, si* budou podobně jako podmínkové *-li* považovat za vázaná klitika a budou je řadit do kategorie ostatních klitik.

Souhrnně klitika, která se typicky vyskytují na druhé pozici, označují jako *zvláštní příklonky*, mohou být *stálé*, nebo *kontextové*.

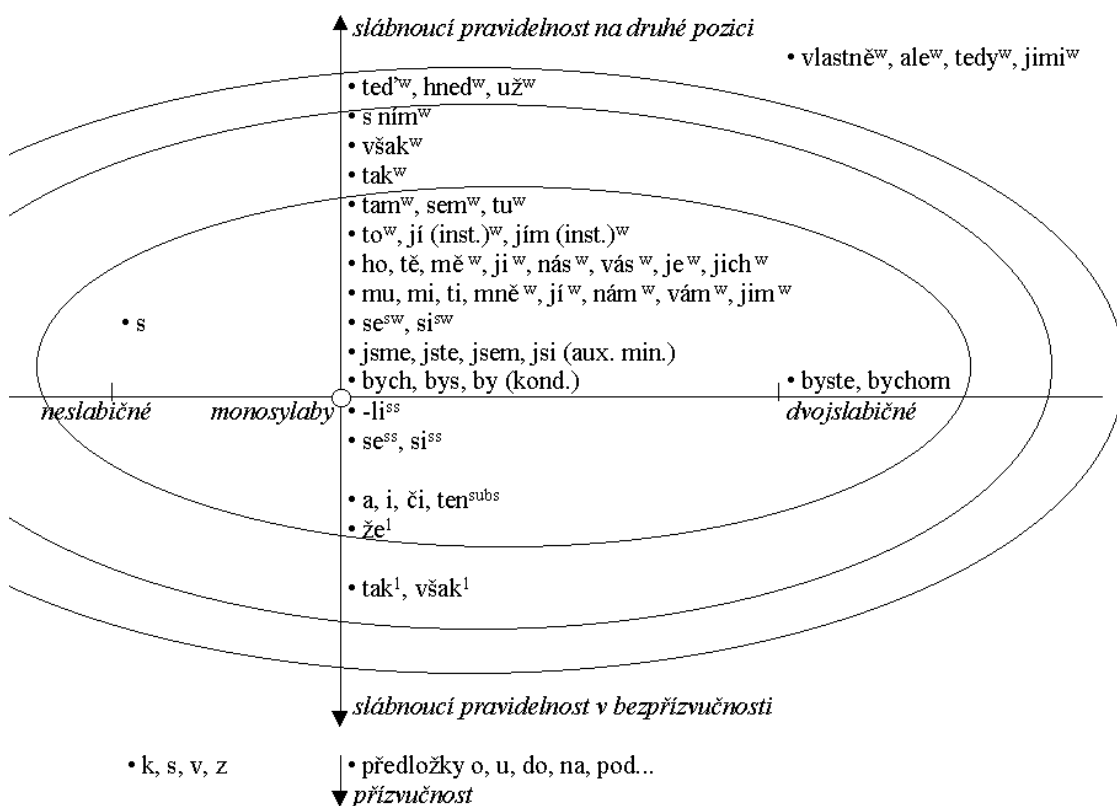
Ostatní klitika

Pokud se určité syntakticky nebo foneticky nesamostatné slovo nevyskytuje na druhé pozici, je třeba uvažovat, zda může náležet do kategorie ostatních klitik. Kromě výše zmíněných vázaných klitik sem řadím i výrazy, které se typicky objevují v určitých kontextech, v nichž obvykle ztrácejí přízvučnost, jsou neplnovýznamové a mají omezenou pohyblivost po větě.

Jedná se o výrazy, které jsou zřídka přízvučné, stávají se většinou předklonkou nebo příklonkou na základě kontextu (spojka *a* v postavení na začátku věty vedle postavení mezi dvěma členy). Příkladem přízvučnosti je spojka *že* v souvětí *Řekl, že se spletl. Že* považují i v tomto případě za klitikon, nachází se totiž ve svém klitickém kontextu (první větná pozice). Ze syntaktického hlediska by sem patřily i jednoslabičné a neslabičné předložky; ty ovšem nesplňují požadavek obvyklé ztráty přízvuku.

Ostatní klitika jsou umístěna v dolní části grafu 1.

graf 1. Systém českých klitik

vysvětlivky: ^w – Wackernagelova pozice kontextové příklonky; ^l – první pozice; ^{sw} – stálá příklonka ve Wackernagelově pozici; ^{ss} – stálá příklonka vázaná na slovo; ^{subs} – v pozici syntakticky vázané na substantivum

Poznámky ke grafu

V horní polovině grafu se nacházejí tzv. *zvláštní příklonky*, seřazené jsou podle pořadí výskytu na druhé pozici. Dolní polovina grafu zobrazuje tzv. *ostatní klitika*.

Ve vnitřním kruhu jsou zahrnuta klitika, o jejichž klitičnosti nepochybuji. Další dva kruhy zahrnují i klitika, jejichž klitičnost není jednoznačná – výrazy v horní části osy *y* se chovají na druhé pozici méně pravidelně; výrazy v dolní části osy *y* jsou zase méně jisté ve svém bezpřízvučném chování na první pozici ve větě. Zařadit do tohoto grafu by bylo samozřejmě možné i další výrazy.

Závěrem

Svým pojetím jsem dospěl ke dvěma hlavním skupinám českých klitik. Typickým českým klitikem je tzv. *zvláštní příklonka*. Vyskytuje se obvykle na druhé pozici, vymezení všech zvláštních příklonek však není úplně jednoduché, hranice mezi klitiky a neklitiky na této pozici je nejasná. Vedle toho existují i další, *ostatní klitika* – zahrnují jednak podskupinu výrazů přímo svázaných se slovem, jednak nejasnou podskupinu gramatických výrazů, u nichž se více méně počítá s pravidelnou bezpřízvučností a které mohou mít v textu příklonnou nebo předklonnou pozici.

Literatura

ČECHOVÁ, M. A KOL. 1996. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV.

ESVAN, F. 2000. Česká klitika z hlediska typologického. In: HLADKÁ, Z., KARLÍK, P. (eds.) *Čeština – univerzálie a specifika*, 2. Brno: Masarykova univerzita.

HALPERN, A. 2005. Clitics. In: SPENCER, A. & ZWICKY, A. (eds.) *The Handbook of Morphology*. 102–121. Blackwell Publishing.

HAVRÁNEK, B. & JEDLIČKA, A. 1981. *Česká mluvnice*. 4. vyd. Praha.

HOLMER, A. 2006. *Cliticization*. Handout k předmětu Grammar II. [Aktualizováno 2006-7-11]. Lund University. Dostupné na <<http://www.ling.lu.se/education/homepages/ALS012/handouts/g2-9.pdf>>

KOL. AUTORŮ. 2001. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Lidové noviny.

KOL. AUTORŮ. 1986–1987. *Mluvnice češtiny* I, III. Praha: Academia.

KOL. AUTORŮ. 1995. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Lidové noviny.

PALKOVÁ, Z. 1994. *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum.

SIL INTERNATIONAL. 2004. *What is a clitic? (Grammar)*. [Aktualizováno 2004-1-5]. An extract from the LinguaLinks Library. Dostupné na <<http://www.sil.org/linguistics/GlossaryOfLinguisticTerms/WhatIsACliticGrammar.htm>>